

**AXC-nin İrəndəki sifli Adil xan Ziyadxanlının
siyasi və diplomatik fəaliyyəti haqqında**

Onlar öz qiymətli qanları ilə gənc respublikanın müqəddəs tarixinin ilk sifli lərini yazaraq gələcək nəsillər üçün yadigar qoydular.

Adil xan Ziyadxanlı

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyəti zaman etibarilə böyük bir dövrü əhatə etməsə də, XX əsr Azərbaycan tarixində xüsusi rol oynayıb. Dövrün tələbi və milli mənafeyimiz naminə bərqərar olan respublika milli sərvətlərimiz üzərində ali hakimiyyət hüququ əldə etməklə xalqımızın beynəlxalq aləmdə tanınması yolunda da mühüm addımlar atdı. XIX əsrin ilk illərindən çarizmin zülm yükünü öz üzərində daşımağa məcbur olmuş bir xalq, 1918-ci ilin 28 mayında milli istiqlaliyyətini elan etdi, müstəqil daxili və xarici siyasət yeritmək imkanı əldə etmiş oldu. Məmməd Əmin Rəsulzadə və onun məsləkdaşları qısa bir vaxtda yurdumuzun müstəqil bir ölkə kimi beynəlxalq aləmdə tanınmasına heç də asan yolla nail olmadılar, qarşıya son dərəcə ciddi maneələr çıxırdı. Bu maneələrin yaranmasında müstəmləkəçi dövlətlərlə yanaşı xalqımıza düşmən kəsilmiş erməni daşnakları da az rol oynamadılar.

İstiqlal b yannam sindəki müstəqil və qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətlərin qurulması zərurəti prinsipləri Azərbaycanın cənub qonşusu olan İranla da normal münasibətlərin yaranmasını tələb edirdi.

Yusif Vəzir  m nz minli “Xarici siyasətimiz” əsərində yazırdı: “Rusla İranın arasında Azərbaycan dövləti təşəkkül etdi. Rus qorxusuna qarşı Qafqaz orduları döşlərini sipər edərək durdular v  duracaqlar. İran da asudə nəfəs almađa bařladı. Bundan sonra iki qonşu v  müsəlman dövlətləri arasında dostluq h sul  gəlməlidir. İranla aramızda məchul v  ixtilafli bir məsələ yoxdur. İki qonşu dövlətin tərəqqisi yalnız dostluq ilə ola bilər. İran bizi tutarsa v  bizi müstəqil deyə tanırsa,  z   c n řimal tufanına qarşı sipər qazanar ” [4, s. 34-35].

Y.V.  m nz minli “M st qilliyimizi istəyiriksə...” əsərində yazır: “Dövlətimizin Azərbaycan adlandıđı sui-t f hh ml r  (yalnıř anlamlara) səbəb oldu. Halbuki, Təbriz əyalətinin, yəni İran Azərbaycanının İranın olub-olmaması barədə ortalıqda hec bir məsələ yoxdur. İranın hüququna təcavüz etmək fikrində deyilik, olmamıřıq v  olmayacađıq. Bizim tərəqqi və istirah timizi təmin edən yalnız qonşularımız ilə dostluđumuz olacaqdır” [5, s. 56].

Həmin d vrl  bađlı T.Svyato ovski yazır: “Tehran Azərbaycan Cümhuriyyətinin Təbrizi İrandan ayırmaq  c n Osmanlıların əlində alət olduđunu hiss edirdi. Bu ř bh  Osmanlıların 1918-ci il iyun ayı boyunca bu vilayəti təkrar iřđal etməsilə daha da g cl nmiřdi. Nəticədə Azərbaycan hökuməti yanında İranın həyəcanını yatırmaq  c n, xarici siyasətində “Qafqaz Azərbaycanı terminin iřl tdi” [15, s. 177-178].

İranın rəsmi diplomatik nümayəndələri “Azərbaycan” adına etiraz etməklə yanařı, İranın řimalında müstəqil dövlətlərin, xüsusən müsəlman dövlətlərin yaranmasını İranın mənafeyinə uyđun hesab edirdilər.

Qeyd edək ki, Qacar İran dövlətinin bir sıra dövlətlər kimi, uzun müddət Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tanımaqdan imtina etməsi, ona ərazi iddiaları irəli sürməsi və bunun  c n Paris sülh konfransında s y göstərməsi, yalnız müttəfiqlər tərəfindən Azərbaycanın rəsmən tanınmasından sonra İranın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tanıması faktı, Müsavat hökumətinin  xıř yolu İranla h mr ylikd  görməsi, ölkəmizin “Muxtar Cümhuriyyət” adlandırması və s. məsələlər İran İslam Respublikası Xarici İřl r Nazirliyinin Sənədlər və Diplomatıya Tarixi Mərkəzinin n řr etdirdiyi “Heyət-e Fouđalade-ye G fđaziyy ” sənədlər toplusu kitabında tam aydınlıq g tirilmiřdir [18].

Paris sülh konfransında təqdim etdiyi memorandumunda İran, demək olar ki, bütün keçmiş Azərbaycan xanlıqları ərazisinə iddia irəli sürdü. Lakin get-gedə İran Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı ərazi iddialarının perspektivsizliyini başıa d şd  və siyasi reallıqlarla razılaşımaq məcburiyyətində qaldı.

İranla AXC arasında ilk diplomatik münasibətlər 1919-cu ilin yazında İsmayıl xan Ziyadxanın (Adil xanın qardaşı) başıcılıđı ilə Tehran F vq lad  missiyanın göndərilməsi ilə quruldu. Bu missiya İran hökuməti ilə bir sıra əhəmiyyətli məsələlər üzrə ilkin danışıqlar aparmış, AXC-nin Tehranda diplomatik nümayəndəliyinin Təbrizdə, İranın sərhəd v  mərkəzi məntəqələrində konsulluqların yaranması məsələlərini müzakirə etmişdi [8 s. 190].

1919-cu ilin yanvar ayının sonu (1338-ci il R bi ssani ayının axırları) Fətəli xan Xoyski hökuməti elan etdi ki, bundan öncə adı  kilmış Adil xanın qardaşı İsmayıl xan Ziyadxanlının başıcılıđı ilə əhalinin hissiyatını t bliđ etmək  c n Tehrana bir heyət göndərmək qərarına gəldilər. Bununla da o, qarşılıqlı anlaşıma  c n bir addım atırdı.

İsmayıl xan Ziyadxanlı həmin ildə, yəni 1919-cu il aprel ayının ortalarında  nz li yolu ilə İrana daxil oldu. Yarı rəsmi «İran» qəzeti «Qonaq bizd ndir» adlı dərc etdirdiyi bir məqalədə «Qafqaz islam millətinin» nümayəndəsinin İrana gəlişindən m mnunluđunu bildirərək (Qədim dövrdən Qafqazla İran geniş əlaqədə olub) yazır ki, «... Bu möhtərəm qonaq bizd ndir, yəni o tayfadandır ki, İranda 100 ildən artıq səltənət etmiş, s z n əsl mənasında İran dövlətinin v  millətinin nümayəndəsidir. Cənab İsmayıl xan Ziyadxanlı (Qacar – S.T.) tayfasındandır, bunlar Gəncədə  n möhtərəm v   tibarlı xanlardan sayılırlar v   ar Rusiyası hökumətinin işğalından öncə Gəncədə h kmlranlıq etmişlər». Xarici İşlər Nazirliyi rəsmiləri ilə İsmayıl xan arasında müxtəlif sahələrdə, xüsusilə İran t b l rin  dəymiş x sar tin qarşılıđını ödəmək, poçt v  ticarət sahəsindəki problemlərin həlli ilə müzakirələrdən başıqa Şərqi Qafqaz xanlıqlarının Azərbaycan adlandırılması mövzusu əsas məsələlərdən biri idi [20, s. 107-108].

Bu arada Tehranda İsmayıl xan Ziyadxanlı və İran Xarici işlər nazirliyi arasında cərəyan edən müzakirələr, Bakı mühitindən uzaq olduđuna görə nisbi nailiyyətlərlə nəticələndi. Müzakirə mövzusu olan məsələlər haqqında müəyyən razılışmalar əldə edildi və 4 iyun 1919-cu ildə İsmayıl xan Ziyadxanlı ilə Rus idarəsinin müdiri M t s m l Səltənənin imzası ilə 14 maddədən ibarət müqavilə layihəsi imzalandı. Bu müqavilədə Respublikanın (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nəzərdə tutulur – S.T.) tanınması mövzusu yaxud da iki dövlət arasında müştərək sərhədlər məsələsi müzakirə obyektı olmalı idi. Daha dođrusu, əsas müzakirə iki dövlət arasında ticari münasibətlərlə bađlı mövcud problemlərin təcili aradan qaldırılması və iki dövlət

vətəndaşlarının mütərəqqi olaraq hüququnun qorunması məsələsi müzakirə obyektidir.

Lakin bununla belə iřin nəticəsi təsdiqlənib qəbul məsələsinə çatan kimi o da l đv edildi. Belə nəzərə çarpır ki, Bakı hökuməti bu razılařmanın tənzimlənməsi prosesindən xəbərsiz olmuşdur,  unki ř ban ayının ortalarında Azərbaycan Xarici Iřlər Nazirliyi İsmayıl xanın qayıdıř vaxtını öyrənərkən qeyd etmiřdir ki, onun hərəkət etdiyi gündən məlumatsız olmuşdur. Elə buna görə də, sonrakı mərhələlərdə Bakıda bu razılařma haqqında söhbət getdiyində ( nd  görəcəyimiz kimi –S.T.) bu mövzu nəticəsiz qaldı. (20, səh. 113-114)

AXC-nin görkəmli diplomatik xadimlərindən olan A.Ziyadxanlı haqqında bir qədər ətraflı məlumat verməyi məqsədə uyđun sayıram.

Azərbaycanın XX yüzillikdə yetirdiyi siyasi xadiml rd n biri də rus iřđal larına qarřı qəhrəmancasına mübarizədə, d y ř meydanında həlak olmuş Gəncə xanı Cavad xanın nəticəsi, dövrünün tanınmıř ziyalısı, dövlət xadimi v  diplomatı Adil xan Ziyadxanlıdır. Cavad xan ođlu Hüseynqulu xan ilə birlikdə gəncə qalasının divarları üzərində həlak olduđu 1804-c  ildən 1918-ci ilə qədər ke n 114 il ərzində Rusiya Azərbaycanı  z tarixi köklərindən qoparmaq, simasızlařdırmaq, onu silah g c n  yaradılan imperiyanın i erisində  ritm k  c n az iř g rm miřdi. Lakin řirin vədlərin, hədə-qorxunun v  top-tüfəngin bütün s yl rin  baxmayaraq, azadlıq və müstəqillik ruhu daim yařamıř, tarixi ř rait yaranan kimi Azərbaycan xalqı  z s z n  demiřdi [14].

A.Ziyadxanlı 1870-1871-ci illərdə Gəncədə anadan olmuşdur. İlk təhsilini xüsusi müəllim yanında almıř, sonra isə Gəncə mədrəsəsində oxumuř, Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini müvəffəqiyyətlə bitirmiřdi. O, rus, fransız, ingilis və fars dillərini mükəmməl m nimsem miřdi. Geniř ictimai-siyasi fəaliyyət göstərən A.Ziyadxanlı “Qafqaz müsəlmanları řurasının” 7 üzvündən biri idi.

O,  z həyatı ilə bađlı yazır: “Qafqazda, Gəncə ř h rində anadan olmuşam. İki qardařım var idi və hər ikisi məndən böyük idi. Biz  c qardař atamızın n sih tl rin  qulaq asaraq elm öyrənməyə bařladıq. Atam h miř  deyərdi: “Mənim  vladlarım! Bu dünyada  c řey – dünya malı, řan-ř hr t, xidmət və hökumət və s. fanidir. Daimi xořb xtlik yoxdur. Bu dünyada insana müvəqqəti xořb xtlik b xř etməyə qadir olan bir řey varsa, o da mərifət, tərbiyə, elm və  m kdir. R zgarın bir d mind  ola bilsin ki, sizin bütün maddi s rv tiniz  linizd n  ixsın. Lakin sizin elm adlı s rv tiniz siz durduqca duracaq v  həyatın  n  t tin anlarında sizə  l tutacaq”.

D.B.Seyidzadə “Rusiya Dövlət Dumasında Azərbaycan deputatları” kitabının XIX-XX əsr ərəfəsində Azərbaycan burjuaziyası və onun ideologiyasına aid I fəslində yazır: Proqramın bəndlərinin təhlili onu göstərir ki, təkliflərlə yanaşı, proqramı hazırlayanların fikrincə, - burada  yal tin sakitl şdirilm sindən başıqa, həm də demokratik fikirlər də vardır. A.Ziyadxanov Dumada müzakirə zamanı qeyd edir ki, “müsəlman nümayəndələr proqramı tərtib edərkən qarşılarına  z siyasi ideyalarını həyata keçirmək məqsədi qoymamıř, əksinə,– bizim inamımıza əyalətdə qalxan dalğaların yatırılmasına gətirib çıxaracaq bəndlər yazmıřlar. Yalnız bundan sonra 17 oktyabr manifesti v  hər hansı azadlıq haqqında danıřmaq olar. N  qədər ki, bu qanlı hadisələr Damokl qılıncı kimi bařımızın üstündə asılıb, heç bir azadlıq haqqında arzu etmək olmaz. Azadlıq müsəlmanlara hava kimi lazımdır” [17, s. 24].

Hüseyin Baykara 1905-ci il birinci rus inqilabının Azərbaycana təsiri barəsində belə yazır: “1905-ci ilin bahar v  yay aylarında Bakıda bařlanan milli hərəkat, Az rbaycanını digər ř h rl rində də yayıldı.  ar idarəsinin qoyduđu məhdudiyətlərə baxmayaq Gəncə b l diyy sin  seçkilər zamanı 55 nümayəndə se ilmıřdi. Bu seçkilər  ar idarəsi t r f nd n təsdiq olunmasa da milliyətcə t rk olan 55 nümayəndənin iřtirakı ilə bələdiyyənin iclası davam etdirildi” [6, s.110-111].

Gəncə yaxınlıđındaki Hacık ndd  keçirilən iclasda Əlimərdan bəy Top ubařov Qafqaz müsəlmanları ilə Azərbaycan türklərinin siyasi, sosial, iqtisadi ehtiyaclarını anlatdıqdan sonra, yerli və müstəqil bələdiyyə, vilayət məclisi, kənd idarə heyətlərinin yaradılması zərurətini izah etdi. İclasda qərara alındı ki, Gəncə qəzasında v  vilayət mərkəzində yaradılması nəzərdə tutulan müstəqil yerli idarələr haqqında xalqa məlumat   n yıđıncaqlar keçirilsin. Yıđıncaqların t řkil olunması Adil xan Ziyadxanov, Ələkbər bəy R fib yov, Ələkbər bəy Xasməmmədov v  cahangir Xoyskiy  həvalə olundu. Bundan başıqa  .Top ubařov, A.Ziyadxanov  .Xasm mm dovdan ibarət  c n f rl k heyət seçildi. Onlara Gəncə b l diyy sin  aparılan seçkiləri təsdiq etdirmək, müsəlmanların yerli idarələrə se kisindəki hüquqi məhdudiyətlər haqqında qanun d yiřdirilinc y  qədər yeni seçkilərin dayandırılması   n rus idarələrində  alıřan vəzifəli ř xsl r qarşılarında t ř bb s qaldırılması tapırılır.

...

